

ГОРБАНЬ
Тетяна Юрївна,
д-р політ. наук,
доц. кафедри української історії
та етнополітики Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка

ГЕОПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ АКАДЕМІКА С. РУДНИЦЬКОГО (1877–1937): УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Узагальнені основоположні геополітичні ідеї С. Рудницького, які знайшли відображення у його наукових працях першої чверті ХХ ст. і які концептуально орієнтовані на тогочасні українські реалії.

Обобщены основополагающие геополитические идеи С. Рудницкого, нашедшие отображение в его научных трудах первой четверти ХХ ст. и концептуально ориентированные на украинские реалии того времени.

The fundamental geopolitical ideas of S. Rudnitskiy are summarized, which found a reflection in his scientific labours of the first fourth of the ХХ age and which are conceptually oriented to of that time Ukrainian realities.

«Утворення Української національної держави в етнографічних границях є самотнім способом, щоб запобігти заколотам і конфліктам у південно-східному куті Європи, так важному для світового господарства й для світової політики. Без національної Української держави доживемо в найкоротшому часі нових тяжких воєнних і революційних катастроф» [4, с. 145]. Наведене судження, актуальність якого в контексті української історії не вичерпується лише початком ХХ століття, належить видатному вітчизняному вченому-енциклопедисту Степану Львовичу Рудницькому (1877–1937) – засновнику української наукової географії, політичної географії зокрема, на основі якої й вибудовувалися його геополітичні ідеї.

Геополітика як наука і один із напрямків зовнішньополітичної діяльності бере свій початок на рубежі ХІХ–ХХ століть. Уперше термін «геополітика»

запровадив шведський географ і політолог Р. Челлен, він же, спираючись на працю німецького географа, етнологі і соціолога Ф. Ратцеля «Політична географія», дав і розгорнуте трактування змісту цього поняття. Правомірно стверджувати, що географи, і не тільки названі, були першими вченими, які започаткували основні положення геополітики.

Тоді ж, на межі століть, сформувалися і перші геополітичні школи – німецька, французька, англійська, американська, російська. Практично всі вони передусім виражали ті чи інші аспекти зовнішньополітичних інтересів відповідних держав, точніше – політичні та економічні інтереси поза межами тієї чи іншої держави. Великі держави, займаючи домінуюче становище в тогочасних міжнародних відносинах, задавали тон в геополітичних комбінаціях, інші ж здебільшого були об'єктами їх геополітичних впливів.

Українські суспільно-політичні реалії не дають підстав говорити про оформлення української геополітичної школи вже на початку ХХ ст. Проте на деякі аспекти зазначеної проблеми варто звернути увагу. А саме, маємо зважувати на те, що основоположні ідеї щодо «геополітичного призначення України» (за термінологією Рудницького С.) зустрічаються уже в перших його працях з географічного українознавства, зокрема у двотомній «Короткій географії України», виданій у Відні на початку 10-х років ХХ століття. Йдеться, зокрема, про цілісність сприйняття України та її народу на всьому етнічно-територіальному обширі, незалежно від того, під владою яких держав перебувають її історичні землі.

Ще більшої вмотивованості геополітичні ідеї стосовно «української справи» набули в працях С. Рудницького, написаних напередодні та в роки Першої світової війни: «Україна і українці», «Україна. Край і народ» (видані німецькою мовою у Відні, де на той час жив і працював автор) та «Чому ми хочемо самостійної України?». Названі, як і інші, праці С. Рудницького концептуально визначали зміст і напрям усього подальшого наукового доробку вченого, а саме, містили обґрунтування органічного природного зв'язку території і етносу, а відтак і окремішності України як *геополітичної цілісності* з

чітко визначеними природними, етнічними, культурними та економічними кордонами. Найбільш повно і концентровано геополітичні ідеї С. Рудницького стосовно України, як і щодо зовнішнього світу, знайшли своє відображення у його праці «Українська справа зі становища політичної географії» (Відень, 1923).

Отже, завдячуючи науковому доробку С. Рудницького, поняття «геополітика» увійшло в українську суспільно-політичну думку фактично одночасно з його появою у західноєвропейській політології. Такий збіг не був випадковим. Адже С. Рудницький, як і названі основоположники геополітики німець Ф. Ратцель та швед Р. Челлен, а також британський географ й історик Х.Дж. Маккидер, поєднував у собі глибокі знання як з географії, політичної зокрема, так і з історії, етнології, економіки.

На відміну від названих авторів, які розробляли передусім теоретичні, фундаментальні проблеми нової на той час науки, С. Рудницький зосереджував увагу на прикладних аспектах геополітики в контексті українських реалій. А серед них передусім – на геополітичному обґрунтуванні «української справи», визначальним завданням якої він бачив творення самостійної, соборної Української національної держави.

Науковий доробок С. Рудницького – це свого роду геополітичний «вивід прав» українського народу на національне самовизначення, обґрунтування геополітичного постулату становлення української національної державності. При цьому вчений неустанно повторював, що українська національна держава може постати й існувати лише на власній національній території. «Національна територія – головна основа нації. Інші ознаки нації – самостійна мова, культура, расові прикмети, історично-політичні традиції мають багато меншу вагу. Вони щойно в зв'язку з територією дістають свою силу». Така теза трансформувалася в політичний імператив: «ми, українці, поставили своїм кличем самостійну українську державність в етнографічних границях» [5, с. 210, 211].

Твердість його переконань мала своїм підґрунтям той незаперечний, як він вважав, факт, що українці – «великий народ, наш край – величезний, ми

мусимо бути так високо поставлені серед інших народів Європи, як нам після нашої численності й після величини нашої країни належить» [3, с. 79]. Зазначимо, що в «український географічний обшир» С. Рудницький включав усі етнічні українські землі, тобто землі, на яких, за його підрахунками, в загальній структурі населення переважали етнічні українці. Отже, йшлося про землі від Сяну (Холмщина, Підляшшя та ін.) до передгір'їв Північного Кавказу, а також окремі райони Білгородської, Курської губерній та деяких інших територій Росії. Отже, межі майбутньої української національної держави, на думку видатного науковця, мали співпадати з її етнічними кордонами.

Проголошене на межі ХІХ–ХХ століть політичне гасло «Самостійна Україна від Сяну по Кавказ» (Ю.Бачинський, М.Міхновський) набуло у працях С. Рудницького наукового обґрунтування й відповідної конкретики. Своїми працями С. Рудницький, у певному розумінні, адаптував концепцію «природних кордонів» німецького мислителя Й. Гердера до українських реалій. Самостійної нації, а отже й самостійної держави, наголошував він, не може бути без етнічно-національної території. Україна як автономна геополітична реальність має постати в її етнічних кордонах.

Ще одна із визначальних геополітичних ідей С. Рудницького полягала у тому, що незалежна соборна українська держава не може відбутися за умов політичної належності українських земель до різних імперій: часи мозаїчних, національно мішаних держав, бодай в Європі, «навіки пропали». Але при цьому передбачливо застерігав, що такі держави «при своїх розвалах спричиняють історичні катастрофи – і не тільки великі війни, а й надзвичайно небезпечні заколоти в політичній рівновазі державної системи всієї землі. Бо ці заколоти багато довше тривають, як війни, й ведуть за собою цілі рої конфліктів» [4, с. 140]. Тому-то, твердив учений, модерна світова політика повинна підтримувати творення виключно національних держав у їх етнічних кордонах. Події кінця ХХ – початку ХХІ століть показали, наскільки прозорливим було дане передбачення (колишня Югославія, Північнокавказький регіон Росії, Грузія, Молдова та ін.).

Отже, незалежна Україна як територіально цілісна держава не могла існувати без об'єднання розрізнених українських етнічних земель. Йшлося про об'єднання Наддніпрянської (підросійської) України і західноукраїнських земель, які на той час (1916 р.) знаходилися під владою Австро-Угорщини. Тема «суцільної національної території» в її етнічно визначених координатах проходить як одна з визначальних у науковому доробку С. Рудницького. На його переконання, немає ніякого сумніву, що український народ має свою питому землю, що творить виразну й одноцільну географічну одиницю [3, с. 79].

Антропологічна відмінність українців від інших народів – ще один аргумент С. Рудницького в обґрунтуванні ідеї державної самостійності України. Український народ, доводив він, являє собою самостійну одиницю серед інших народів Європи. Його будова тіла відмінна від будови тіла сусідніх народів, його мова – самостійна мова, він має свою окрему історичну традицію, свою питому культуру. Органічною складовою такої культури Рудницький вважав, зокрема, «глибокий демократизм українців, їх любов і змагання до народоправства і свободи для всіх», тоді як польська національно-політична ідея в своїй основі шляхетсько-аристократична, московська – споконвіку поклоняється абсолютизмові царя чи доктрини. А отже, українська історично-політична традиція – це, на думку вченого, глибоке почуття окремішності супроти поляків і москалів. Нарешті, ще одна ознака української історично-політичної традиції, яку він наводить – це цілковитий брак імперіалізму, тоді як польська і московська політична думка засновані на поневоленні сусідніх народів. Українці ж «бажають собі лиш української національної держави в етнографічних границях» [3, с. 70].

В арсеналі аргументів С. Рудницького на користь державної самостійності України – її вигідне в геополітичному плані географічне положення, а також самодостатність з точки зору природних умов (чорноземи, ліси та інші природні багатства).

Водночас, навіть з урахуванням усього вищесказаного, вважаємо невмотивованим твердження, що вже в перших своїх працях С. Рудницький стояв на радикальних позиціях самостійництва, категорично заперечуючи статус України як автономії чи суб'єкта федерації у складі іншої держави [8, с. 19]. Насправді він не займав безкомпромісну позицію, що полягала у набутті самостійності за будь-яку ціну. Саме життя, міркував він, мусить виробити основи форм майбутнього політично-суспільного устрою самостійної України. До того часу самостійність її може проходити різні ступені – це може бути лише національна або національно-територіальна автономія в рамках чужої держави, тобто розвиток України може вимагати переходу через нижчі ступені самостійності [3, с. 88, 89]. Головне, на чому наголошував С. Рудницький: «Треба коли не самостійність, то автономність України так сильно поставити й так гарно захистити перед всякими посяганнями московських централістів, щоби Україна мала із свого догідного географічного положення тільки користь, а не шкоду» [3, с. 81].

Проблему самовизначення України С. Рудницький розглядав з позиції як українських національних інтересів, так і геополітичних інтересів інших держав. Йшлося, зокрема, про ті політичні й економічні вигоди, які отримали б сусідні з Україною держави, а також держави Центральної й Західної Європи у разі постання української самостійної соборної держави як з'єднуючої ланки між Сходом і Заходом, між Півднем і Північчю. «Вписуючи» Україну в контекст світової історії, С. Рудницький робить висновок, що в історичному поступі «позитивно чи негативно Україна помітно впливала на світові політичні відносини. Наша справа – це не якась там дрібна справа... Українська справа – це велика справа, світова справа» [6, с. 316].

Розглядаючи проблему «геополітичного призначення України», маємо зазначити, що не з усіма думками С. Рудницького сьогодні можна погодитися беззастережно. Хоча б уже тому, що проблему українського самовизначення він розглядав переважно з позиції геополітичних інтересів інших держав. Що ж стосується України, то вона, у баченні Рудницького (йдеться про початок 20-х

років минулого століття), по-перше, мала виконувати роль «буфера» між Росією і західними державами задля політичної і економічної вигоди останніх; по-друге, «може постати й існувати тільки як хлопська хліборобська держава». Причому перспективу він бачив навіть не у великих товарних підприємствах, а в дрібних хліборобських господарствах. «Коли цілий хліборобський простір України буде поділений на дрібні селянські господарства, то вже по перших кількох роках продукція сільгоспвиробників швидко зросте» [4, с. 192]. Звісно, що така перспектива для самостійної української держави видається неприйнятною, і не тільки з погляду громадян сьогоденної суверенної України.

Ще більш неприйнятними, суперечливими видаються ті погляди С. Рудницького на проблему української самостійності, які він висловлював у період Першої світової війни. Неприйнятність певних його постулатів бачиться, по-перше, в тому, що проблему вирішення «українського питання» він розглядав лише в контексті воєнних дій: «Положення України на найважливіших шляхах між Європою та Азією дає повну надію, що українська справа як не в сій, то в слідуєчій війні... мусить бути розв'язана по думці української національної ідеї» [3, с. 81]. По-друге, «враховуючи вигідне географічне розташування України, всі західноєвропейські держави мусять старатися вирвати Україну з-під російського володіння та самим набрати впливу на Україні» [3, с. 80].

Така позиція С. Рудницького, на наше переконання, значною мірою була обумовлена тим, що в роки Першої світової війни він активно співпрацював з «Союзом визволення України» (СВУ) – політичною організацією емігрантів із Наддніпрянської України, що діяла на території Австро-Угорщини. Політичним кредо «Союзу» було постання самостійної України як «буфера» між воюючими блоками: «Європа доти не прийде до сили... доки на широких степах України не постане забороло проти Росії» [4, с. 375]. Як і «союзівці», С. Рудницький умову здобуття української незалежності також бачив у воєнній поразці Росії від австро-німецького воєнного блоку.

Політичні опоненти СБУ, зокрема, українські соціал-демократи, Товариство українських поступовців (ТУП) та деякі інші політичні й громадські організації, які у роки війни діяли в підросійській Україні, засудили позицію «визвольників» як неприйнятну і утопічну. У заяві ТУП, складеній М. Грушевським, діяльність «Союзу» розцінювалася як небезпечний політичний експеримент. Актом «крайнього збудження», «хлоп'ячою наївністю» назвав маніфести СБУ В. Винниченко, наголошуючи, що «нашим буде те, що дасть нам наша сила» [1, с. 15, 16].

Аналіз повоєнних праць С. Рудницького показує, що його концепція «геополітичного призначення України» не зазнала принципівих змін, зокрема стосовно зовнішніх орієнтацій. Щоправда, тепер він розраховував уже не тільки на країни австро-німецького блоку, як у роки війни, а на європейську спільноту загалом, ставлячи на місце України як «заборолу» проти Росії Балто-Понтійську (Балто-Чорноморську) федерацію, створення якої йому здавалося не тільки доцільним, а й реальним. Йдеться про новопосталі держави – Фінляндію, країни Балтії, Білорусію і, звичайно ж, Україну («найважливішу державу у цій федерації»), які «творять фізично-географічну цілісність серед східно-європейського комплексу країв і стремлять до об'єднання..., родять думки про політичну злуку» [4, с. 154]. Ця федерація, на переконання автора нової геополітичної концепції, «була би звернена перш усього проти Росії».

Непереконливість такої концепції видається очевидною. Нові «геополітичні перспективи» С. Рудницький бачив у тому, що новопосталі держави (до названих вище він додає ще й Північний Кавказ, Азербайджан та Вірменію) мають спільну мету – «волю до самостійності супроти центру Росії». У всіх цих молодих держав, на його переконання, «вже в першому році революції зародилися федеративні думки». Ті думки, продовжує автор, «щораз зростали й кристалізувались, вилившись в ідею Балтійсько-Понтійської федерації, яка є нині ціллю дуже впливових кругів усіх згаданих держав» [4, с. 154]. Таку категоричність суджень можна розцінювати як намагання видати

бажане за дійсне. Адже жодних аргументів на підтвердження таких намірів з боку названих держав Степан Львович не наводить.

Малопереконливим є й бачення Рудницьким ролі України як «найважливішої держави» у цій федерації тільки на тій підставі, що вона «найбільша за територією і населенням». Навряд чи народи, які щойно звільнилися від однієї залежності, добровільно виявили би бажання потрапити під який би то не було вплив іншої держави, навіть якщо вона й найбільша і «найважливіша». До того ж, якщо йшлося про формат «політичної злуки», якою С. Рудницький уявляв майбутню федерацію.

Місця для Польщі у такій східноєвропейській політичній комбінації С. Рудницький не бачить. З уявної федерації її він «виключає» не тому, що східні сусіди Польщі боялися «польського імперіалізму», а тому, що «Польща є середньоєвропейським краєм, котрого природні зв'язки лежать у Середній Європі, котрого культура пішла середньоєвропейськими стежками» [4, с. 154]. У такому разі виникає запитання: а хіба держави Балтії цивілізаційно менше за Польщу були орієнтовані на середньоєвропейські цінності, про що переконливо свідчать й реалії останніх десятиліть?

Геополітичні вигоди для найближчих західних сусідів України – Польщі, Румунії, Чехословаччини – С. Рудницький бачив за умови постановня української національної держави в її етнографічних кордонах, тобто відмови названих держав від українських земель, якими вони щойно заволоділи в результаті нового, повоєнного поділу українських територій. В цьому разі, вважав С. Рудницький, українська національна держава стане для них «найсильнішою підпорою», оскільки вони не матимуть «ніяких сутичок з Московщиною, будучи відгородженими від неї Україною» [4, с. 150]. Навряд чи сам автор такої ідеї не усвідомлював її утопічності. Хоча б уже тому, що на той час (1923 р.) і Радянська Україна уже фактично знаходилася у складі СРСР, і названі держави не тільки не мали наміру відмовлятися від українських земель, а й, як небезпідставно вважав сам С. Рудницький, «не посміють дати українцям навіть мінімуму національних прав» [4, с. 143].

Ще більші надії, говорячи про підтримку української самостійності, покладав С. Рудницький на держави Центральної й Західної Європи. Незалежна Україна, вважав він, буде зацікавлена у тому, щоб Середземне море, Суецький канал і морський шлях до Індії залишалися в руках західних і середземноморських держав. І висловлював переконання, що тільки в такому випадку Україна матиме на півдні міцну опору й забезпечення тилу «супроти північного колоса», що постійно загрожуватиме її існуванню. З іншого боку, українська національна держава (за Рудницьким С. територіально вона мала простягатися до Каспію) стане перешкодою для Росії у здійсненні нею експансіоністських планів на сході. Отже, Великобританія, Франція, Італія й усі держави цього регіону завжди знайдуть в Україні природного союзника [4, с. 205].

Конкретизуючи «взаємовигідність» такої ідеї, С. Рудницький вдається до ірраціональної, з погляду існуючих на той час реалій, ідеї використання української «воєнної потуги» задля «спільних геополітичних інтересів». Українці, твердив він, мають досконалий людський матеріал для війська й блискучі воєнні традиції, а українська держава в її етнографічних кордонах зможе у разі потреби виставити п'ятимільйонну армію. Ця армія буде не тільки боронити рідний край, але й разом успішно захищатиме також Середземне море, Суецький канал і шлях до Індії. Вже саме існування міцної Української держави над Чорним і Каспійським морями, на переконання автора ідеї, «зможе відстрашити Росію від імперіалістичних експансій у південному напрямі» [4, с. 205]. Нагадаємо, що такий «геополітичний сценарій» був викладений Рудницьким у праці, виданій 1923 року, тож залишається невідомим, на яку перспективу він був розрахований.

Для задоволення торгових інтересів передусім Великобританії пропонувався й альтернативний, до того ж «найвигідніший», шлях з Лондона до Делі: через Амстердам, Берлін, Брест, Київ, Харків, Каспійський берег, Мангишлак, Хіву, Кабул...Делі [4, с. 207–208]. Питання про те, мав бути це

повітряний шлях чи залізничний, залишалося відкритим. Певно, тому, що у можливість практичної реалізації такого проекту мало вірив і сам автор.

Можливість залучення Великобританії до «позитивної розв'язки українського питання», тобто до утворення Української національної держави в етнографічних кордонах, С. Рудницький розглядав також через призму «зняття російської загрози». Українська держава, у його баченні, змогла б «вповні усунути всі небезпеки, що грозять Британській світовій державі від півночі» [4, с. 186]. Уточнюючи при цьому, що Україна може стати фронтом проти Росії, щоб успішно боронити британські інтереси в басейні Середземного моря й Передньої Азії проти російських експансійних посягань. Така запопадливість перед найбільшою світовою імперією, нехай навіть задля українських національних інтересів, навряд чи узгоджується з раніше висловлюваними твердженнями, що «українська історично-політична традиція – це цілковитий брак імперіалізму».

Не залишилася осторонь геополітичних розрахунків С. Рудницького й Франція. Її східну політику він розглядав як таку, яка мала на меті зміцнити Велику Польщу на противагу Німеччині. Проте Польща використала воєнну допомогу Франції для «вдоволення своїх експансійних забаганок на Сході». Тож унаслідок французької східної політики для України були втрачені Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Полісся, частина Волині. Окрім того, Франція підтримувала поновлення Росії у її довоєнних кордонах.

Всупереч таким реаліям С. Рудницький був переконаний, що утворення самостійної Української національної держави в етнографічних кордонах буде більш вигідним варіантом, від якого Франція «геополітично нічого не втратить». Аргументував це він тим, що Велика Польща і новоз'єднана Росія не стануть противагою Німеччині, на що розраховує Франція, натомість Україна може стати центром Балтійсько-Чорноморської федерації, яка для Франції більш вигідна, ніж традиційний союз з Росією [4, с. 181].

В контексті геополітичних інтересів провідних європейських держав оцінював С. Рудницький і Акт злуки УНР і ЗУНР (січень 1919 р.). «Величезної

шкоди принесла всій українській справі передчасна сполука (не федерація, а просте з'єднання) Галичини з Великою Україною на *тактично-політичному полі*. Справа ЗУНР, як одної з т. н. суцесійних держав Австро-Угорщини, була для великих держав світу цілком ясна й легка до розв'язання, бо утворення самостійної Галицької Держави не стояло на перешкоді ні «об'єдинительно» настроєній французькій політиці, ні коректній та все заздальгідь передбачаючій Англії. Нерозважно відразу злучивши справу австрійської спадщини зі справами Східної Європи, дали ми неабиякий козир у руки... Польщі. З цим козирем в руках вона й добула собі мандат військової окупації Галичини. За Галичиною прийшла черга інших етнічних територій. Такі наслідки нерозумно сприйнятого «соборництва» [7, с. 381]. Ужитий у наведеній цитаті займенник «ми» не випадковий, оскільки С. Рудницький був одним із радників уряду ЗУНР, отже й мав певне відношення до такого «нерозважного», в його пізнішій оцінці, кроку.

Очевидно, що з позиції сучасного бачення «геополітичного призначення України» можна сказати, що не всі геополітичні ідеї С. Рудницького витримали перевірку життям. Так, наприклад, правомірно стверджуючи, що геополітика має вибудовуватися з урахуванням реалій, що утворюють своєрідне «навколишнє середовище», автор даного постулату часом вдавався до гіпертрофованих уявлень щодо реальних намірів і бажань оточуючого світу сприяти постанову України як великої національної держави Європи. Проте маємо належні підстави визнати, що геополітичні ідеї С. Рудницького стали суттєвою складовою української суспільно-політичної думки початку ХХ століття, зокрема у тому її сегменті, який відстоював ідею національного самовизначення України.

Список використаних джерел

1. *Винниченко В.* В чем наша сила / В. В. Винниченко // Украинская жизнь. – 1915 – № 7. – С. 13 – 18.
2. *Документи „Союзу визволення України”.* До громадської думки Європи // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і

матеріали : довідник : у 2 ч. / [упоряд. : І. О. Кресіна (кер.) та ін. ; за ред. В. Ф. Панібудьласки]. – К. : Вища шк., 1997. – Ч. 1. – С. 374–375.

3. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України? – Львів : Світ, 1994. – С. 35–93.

4. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький // Там само. – С. 94–208.

5. Рудницький С. Огляд національної території України / С. Рудницький // Там само. – С. 209–270.

6. Рудницький С. До основ українського націоналізму / С. Рудницький // Там само. – С. 272–348.

7. Рудницький С. Галичина та соборна Україна / С. Рудницький // Там само. – С. 350–411.

8. Шаблій О. Передмова / О. Шаблій // Там само. – С. 5–34.